

PREFAȚĂ

Încă de la început, Biserica a fost preocupată constant să realizeze, cu timp și fără timp, „sfințirea” vieții credincioșilor ei¹, implicit a timpului, cu toate fracțiunile și subdiviziunile lui, realitate în hotarele căreia creștinii își desfășurau viața și celelalte activități, și aceasta dintr-o rațiune și o sete care izvorau numai din dragostea de Dumnezeu (FA 2, 42): „Și stăruiau în învățătura apostolilor și în împărtășire, în frângerea pâinii și în rugăciuni”, dragoste aprinsă și întreținută de „flacăra” Duhului Sfânt pogorâtă peste Biserică la Cincizecime (FA 2, 3). Mai mult, „sfințirea” timpului a reprezentat pentru Biserică o constantă absolut necesară (1 Tes. 5, 17); de aceea, foarte de „timpuriu”, ea a reușit să găsească și formele concrete și moderate pentru a-și împlini această menire, fie că vorbim de rânduală din parohii sau de cea monahală.

Dacă inițial sfințirea timpului a reprezentat o motivație, mai mult sau mai puțin „esențială”, care implica, printre altele, mai ales împlinirea Bisericii (adunarea credincioșilor), adică „prezența lui Hristos în mijlocul celor adunați în numele Său”², ulterior, această „sfințire” a căpătat și o semnificație duhovnicească raportată întotdeauna la timpul mântuirii; astfel, timpul devine pentru Biserică nu un timp linear, istoric³, lipsit de semnificație și sens, ci un timp ciclic, compact și desăvârșit, vreme a mântuirii care trebuie răscumpărată inevitabil (Ef. 5, 16). Între toate fracțiunile timpului cea mai importantă este ziua liturgică, pe care Biserica a împărțit-o în ceasuri sau ore de rugăciune, adică așa-numitele *Ore canonice* sau *Ceasuri mici*.

¹ Robert F. TAFT, *La liturgia delle ore in oriente e occidente. Le origini dell'ufficio divino e il suo significato per oggi*, Edizioni Lipa, Roma, 2001, p. 428.

² Nikolai USPENSKY, *Slujba de seară în Biserica Ortodoxă*, trad. C. Login, Edit. Patmos, Cluj-Napoca, 2008, p. 123.

³ Jean-Claude LARCHET, *Viața liturgică*, trad. F. Dumas, Edit. Doxologia, Iași, 2017, p. 74.

În procesul de configurare a oficiului divin public zilnic, tradiția monastică a fost cea care a jucat un rol hotărâtor, desăvârșind procesul de „sfințire” a timpului prin introducerea de forme fixe ale rugăciunii zilnice, distribuite în trecut pe toată durata zilei (ca în tradiția *achimiților*)⁴ și reduse, abia mai apoi, la anumite soroace din zi, bine definite și puse în legătură cu momente importante din istoria mântuirii; astfel, ia naștere ceea ce noi cunoaștem astăzi ca *Ceasuri bisericești zilnice*. În ceea ce privește însă coordonatele evoluției *Ceasurilor mici bisericești*, autorul acestei lucrări consideră că observația lui S. Frøyshov ar fi mult mai convingătoare: „Astfel, cercetarea lui S. Frøyshov ne arată că oficiul zilnic de rugăciune din practica ortodoxă contemporană nu este, la origine, unul monastic, după cum se speculează încă adesea, ci unul catedral, dar nu al Catedralei Sfintei Înțelepciuni din Constantinopol, ci al Catedralei Învierii din Ierusalim” (a se vedea în *Introducere*).

De vreme ce nimeni nu a contestat faptul că a existat o anume evoluție în procesul de cristalizare a acestor forme ale rugăciunii zilnice, un parcurs complex și de durată, autorul se concentrează asupra modului de a prezenta, cu claritate și măiestrie, această evoluție, folosindu-se, pe de o parte, de ceea ce s-a scris până acum cu privire la acest subiect, iar, pe de altă parte, fiind întotdeauna cu un ochi ațintit la vechile manuscrise liturgice. De asemenea, meritul prezentului studiu constă și în faptul de a fi redat în spațiul liturgic românesc o sinteză armonioasă privind originea, dezvoltarea și cristalizarea oficiului divin zilnic, cuprins în rânduiala *Ceasurilor mici*.

Rânduiala actuală a *Ceasurilor liturgice* sau *bisericești* (și mă refer aici la toate categoriile analizate în acest studiu) este, fără doar și poate, rezultatul unei evoluții de secole, al așa-numitei „sinteze bizantine”, potrivit limbajului specialiștilor; o frântură din rugăciunile Bisericii, din această inegalabilă „sinteză”, teologul rus Paul Evdochimov o vede și o definește în mod plastic, astfel: „Precum zidurile unui templu poartă amprenta tuturor rugăciunilor, ofrandelor, mijlocirilor, cuvintele rugăciunilor liturgice, de-a lungul mileniilor, poartă suflul a nenumărate vieți omenești. Aud vocea Sfântului Ioan Gură de Aur, a Sfântului Vasile, a Sfântului Simeon și a atîtor altora,

⁴ Vezi Ioan I. Ică jr., *Ceaslovul și Viețile sfinților monahi Neodormiți*, Deisis, Sibiu, 2006.

care s-au rugat cu aceleași rugăciuni și au lăsat în ele urma spiritului lor evlavios și mă ajută să regăsesc flacăra lor, să mă asociez rugăciunii lor”⁵.

Cele menționate în precedență ne responsabilizează a conștientiza că această comoară (tradiția liturgică bizantină), nu poate fi uitată, nu poate fi înstrăinată și nu poate fi trecută sub tăcere, deoarece reprezintă viața de secole a Bisericii noastre, care pulsează în fiecare mădular al ei, fie el monah sau mirean. Ne mai întrebăm, așadar, de ce este atât de bine-venită alcătuirea acestui studiu, ce vine să ne prezinte tocmai istoria unei părți importante a acestei vieți trăite de Biserică? Nicidecum!

Complexitatea și valoarea lucrării de față se observă în primul rând din cuprinsul acesteia, configurat astfel: o *Introducere*, ce ne prezintă contextul și liniile generale ale acestei analize, precum și intenția autorului: „*scopul acestei lucrări este să ofere o prezentare a evoluției rânduiei Ceasurilor I, III, VI și IX din ritul bizantin, prin analiza celor mai importante surse, disponibile în stadiul actual al cercetării, pentru studiul istoriei acestora*”; în realitate, studiul depășește cu mult limitele impuse inițial – un lucru îmbucurător, de altfel –, în sensul că acesta tratează și despre originea și evoluția *Mijloceasurilor*, ale *Ceasurilor Mari* (din Marea Joi, din Marea Vineri, din Marea Sâmbătă⁶, din Ajunul Nașterii Domnului și din cel al Teofaniei), ale așa-ziselor *Ceasuri ale Cincizecimii* și ale *Ceasurilor pascale*. O atenție deosebită acordă autorul, de asemenea, unei rânduiei „inedite” de origine constantinopolitană, ce poartă denumirea de *Tritoekti*, adică „*Ceasurile III și VI*”, în capitolul al doilea (*Rânduiala Ceasurilor în vechile Evhologii bizantine*). Urmează apoi șase capitole, fiecare dintre acestea detaliind aspecte inedite din cadrul procesului de formare a rânduiei așa-numitelor *Ceasuri bisericesti*, începând cu rânduielele și textele creștine primare și sfârșind cu manuscrisele liturgice și tipicurile medievale bizantine. Secțiunea *Concluzii și propuneri* vizează, în mod special, o regândire și o reinterpretare a rânduiei *Ceasurilor liturgice* din punct de vedere pastoral și din perspectiva trăirii

⁵ Paul EVDOKIMOV, *Vîrstele vieții spirituale*, trad. I. Buga, Asociația filantropică medicală creștină Christiana, București, 1993, p. 186.

⁶ *Ceasurile Mari* din Marea Joi și din Marea Sâmbătă beneficiază doar de o prezentare succintă.

liturgice actuale a credincioșilor. Mai mult, în *Anexă* autorul oferă o propunere concretă de redactare și revizuire a *Ceasurile mici bisericești*.

Despre autorul cărții, Mihail Khalid Qaramah, doresc să amintesc doar câteva lucruri esențiale: este doctor în Teologie (specializarea *Liturgică*), domeniu în care a susținut o teză cu titlul: *O istorie a Molitfelnicului românesc. Evoluția formularelor Sfintelor Taine* (sec. XVI-XVII) (Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2022, 310 p.), ce surclasează cu mult lucrările de același gen redactate la noi. De asemenea, a scos la lumină o altă lucrare importantă pentru cercetarea liturgică românească, intitulată *Întâmpinarea vieții. Nașterea și îmbisericirea pruncului în tradiția liturgică ortodoxă: evoluție și teologie* (Edit. Reîntregirea, Alba Iulia, 2021, 254 p.). Deși aflat la debutul carierei academice, autorul se arată un adevărat pasionat de domeniul extrem de vast al Liturgicii, dând dovadă de o certă maturitate în cercetare, lucru ce reiese limpede din parcurgerea lucrării de față, din stilul și metodele de redactare folosite. Depășind sfera specializării sale doctorale, și anume *Molitfelnicul (Evologhiul)*, Mihail Qaramah realizează într-o manieră convingătoare o sinteză fascinantă asupra unei teme de actualitate și puțin cercetate atât la nivel național, cât și internațional, temă ce face obiectul *Ceaslovului (Orologhiului)*.

Astfel, prezentul studiu, chiar dacă, după cum însuși autorul mărturisește, nu este unul exhaustiv, dat fiind că „Ceasurile au o istorie îndelungată și o evoluție complexă, încă nedeslușită în întregime”, cercetarea Orologhiului aflându-se deocamdată în fază preliminară (vezi în *Introdúcere*), el reprezintă totuși un „nou” și bine-venit început pentru cercetarea liturgică românească. Nădăjduiesc totodată ca râvna autorului să fie urmată și de alți (cercetători) specialiști români, întrucât nevoia de a redacta studii solide de istorie a cultului este una firească și absolut necesară atât în mediul teologic academic, cât și în viața de ansamblu a Bisericii. Salut așadar cu bucurie și apreciere această nouă realizare academică și sunt încredințat că va fi bine primită de publicul cititor, atât de teologi și specialiști în domeniu, cât și de toți cei pasionați de istoria ritului bizantin.

Diac. lect. dr. Nicolae PREDĂ

Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul”,
Universitatea București